SOMLAI KATALIN: „EZ EGY ÁLLANDÓ JÁTÉK VOLT"

Az állásvesztés következményei az ellenzékiek körében
(XVI. International Oral History Conference. Between Past and Future: Oral History, Memory and Meaning)
Prága, 2010. július

Bevezetés

A Budapesti Oral History Archívum arra vállalkozott, hogy a Kádár-rendszer szubkultúráját feltáró korábbi projektjéhez - Másik Magyarország -- is csatlakozva életút-interjút készít az ún. demokratikus ellenzék résztvevőivel (rövid távon 30-40-et, de a lehetőségekhez mérten hosszabb távon 100–150 főre tervezzük a kutatást kiterjeszteni) folytatva gyűjteményi hagyományunkat, hogy a múlt olyan szegmenseit rögzítsük az utókor és a további kutatások számára, melyek más, hagyományos források alapján, nem megközelíthetőek. Maga a pártállami korszak politikai története is nehezen kutatható levéltári források alapján, mivel a politikai kultúrájában az informális döntéseknek és intézkedéseknek meghatározó szerepe volt. Az ellenzékre vonatkozó párt- és állami dokumentumok tendenciózus politikai értékelések. Az életüket nyomon követő állambiztonság által gyártott jelentések - torzításaikkal, hiányaikkal, átértelmezéseikkel, parciális figyelmükkel - is inkább a megfigyelők, semmint a megfigyeltek életének korlenyomatai. Ráadásul a rendszerváltás során történt iratmegsemmisítés során éppen az ellenzék politikailag legaktívabb időszakára, a hetvenes évek végére és a nyolcvanas évek elejére vonatkozó dossziék tűntek el. Az 1989-es politikai fordulat után a politikai elitbe bekerült ellenzéki politikusokkal azóta természetesen megszámlálhatatlan interjú készült. Ezek azonban kevés kivételtől eltekintve az ellenzék intézményeire (szamizdat, repülő egyetem, SZETA), politikai nézeteikre, ill. a szerepüket heroizáló megmozdulásokra, tüntetésekre koncentráltak.

Tevékenységük tárgyiasult emlékeinek nagy része, a megmaradt szamizdat kiadványok, dokumentumfelvételek is erről árulkodnak. Archívumunk projektjének célja ezt kiegészítve éppen az volt, hogy egyfelől megszólaltassuk azokat is, akik nem kerültek be a közéletbe, de a politikai változásokhoz fűződő reményeiknek megfelelően sikeres szakmai pályát futottak be, valamint azokat is, akik számára a rendszerváltás csalódást és egzisztenciális helyzetük romlását eredményezte. (Utóbbiak mindmáig alulreprezentáltak a gyűjteményünkben, mivel múlt- és önértékelésük megingott, bezárkóztak vagy ellenségesen viszonyulnak múltjukhoz.) Másfelől az általunk készített interjúk életútinterjúk, melyek felölelik a szereplők családjának származásától szocializálódásán, környezetén át tevékenységéig életének sok aspektusát. Így számtalan megközelítési lehetőség közül olyan kérdésekre is választ kaphatunk többek között, hogy kikből, milyen kapcsolatok révén toborzódott az ellenzék, milyen erők, értékek alkották a csoport kohézióját, avagy miként élték meg ellenzéki létüket.

Előadásomban az ellenzék mindennapjainak egy eddig nem vizsgált oldalát szeretném bemutatni elsősorban az Archívumunknak készült interjúk segítségével, valamint egy, a demokratikus ellenzék politikai szerepvállalásának történetét összegző kötethez készült interjúkötet révén, a megélhetési lehetőségeiket. S teszem ezt azokra az évekre koncentrálva, amikor politikai tevékenységük felélénkülése miatt a hatalom e téren intézte a legkomolyabb kihívást ellenük. Azt vizsgálom, hogy a teljes foglalkozatottsággal büszkélkedő rendszerben milyen kereseti lehetőségekhez jutottak a marginalizálni kívánt értelmiségiek, hogyan sikerült egzisztenciájukat biztosítani elkerülve így a kényszeremigrációt. Továbbá, arra keresem az egykori ellenzékiek visszaemlékezéseiben a választ, hogy kik élték meg a

hatalom szándékai szerint büntetésként a retorziókat, szolgált-e elrettentésként a foglalkoztatási tilalom Damoklészi kardja, s ellenkezőleg kik élték meg pozitívabban, a hatalom szándékaival ellentétesen, felszabadítóan a munkahely elvesztését.

A Kádár-korszak

A kádárizmus időszaka (1956–1989) Magyarországon politikai struktúrájában nem különbözött a megelőző sztálinista korszaktól. Az 1956-os forradalom után is pártállami diktatúraként működött, de a hatalomgyakorlás módszereit rafináltabban alkalmazta. A társadalom életébe, a lassan toborzódó ellenzéki erőkkel direkt, nyílt, erőszakos bevatkozások helyett közvetett módon irányított. Ahogy a szovjet katonai alakulatok visszahúzódtak laktanyáikba, úgy a hatalom konszolidálódásával a pártirányítás is igyekezett az állami bürokrácia mögé rejtőzni. A hatalomgyakorlóknak megmaradt a korlátlan lehetősége a közbelépésre, s ha kellett élt is vele - főként egyénekkel szemben - de a mindennapok működésében nem tolta előtérbe magát. A szabadságtörekvések eltiprása és a kommunista hatalom külső segítséggel megvalósított restraurációja következtében, a kiábrándultság és a félelem légkörében, általánosan elfogadottá vált, hogy a kommunista rezsim hosszan, akár több emberöltőn át is fennáll majd. A rendszer konszolidációja a párt és a társadalom között modus vivendi kialakításán, valamint ezzel szoros összefüggésben a rendszer nemzetközi elismertségén alapult. A kádári politika az egyén mérsékelt keretek közötti boldogulását, a lassú, ellenben állandó életszínvonal emelkedést kínálta a szabadság és a demokrácia helyett. A „jobb élet”, a „haza és a nemzet virágzása”, egyfajta modernizáció lett a végső cél, s az ahhoz vezető úton a szocializmus építése, a marxista ideológia és a párt már csak az eszköz szerepét játszották. A gyarapodás ígéretével elterelték a lakosság figyelmét a politikától, depolitizálták a társadalmat. A kommunista rendszer első évtizedével ellentétben nem kényszerítették ki a politikai aktivitást. A közélet és az egyéni szférák elváltak egymástól. A marxista ideológia dominanciáját tézisekben sűrítve fenntartották, de az emberek mindennapjainak átideologizálására nem törekedtek, helyet hagyva egy szellemileg szabad, ha megfigyelt térnek is. Az alku nem egy pillanatnyi esemény, hanem egy hosszú folyamat volt, amely előtt az utat Kádár János 1961-es egyik beszéde nyitotta meg, melyben kijelentette, hogy „Aki nincs a MNK ellen, az vele vagy, aki nincs az MSZMP ellen, az vele van stb.” (Már itt is megfigyelhető a pártnak az állami bürokrácia függönye mögé húzódása.) A társadalom az évek során fokozatosan ismerte fel cselekvési korlátait, melyek nem voltak pontosan kijelölve. A törvényi szabályozások akár liberálisnek is voltak tekinthetőek, a lényeg éppen abban állt, hogy a hatalom ezeket szükség esetén rendeletekkel, intézkedésekkel felülírhatta. A jogi korlátok hiánya teret engedett a politikai önkénynek. Ugyanakkor az eligazodást segítő referencia pontok hiánya társadalmasította az önkontrollt, kialakította a feltételezett határokhoz és elvárásokhoz való alkalmazkodást, az „öncenzúrát”.

„Én igazi politikai kötéltáncos voltam, a politikai túlélés virtuóza. Érzékem volt ahhoz, hogy bizonyos falakat kitapogassak. Hogy nagyképűbben mondjam: a rizikó kalkulálásban elég jól működtem, meg tudtam ítélni, mi az, amitől még nem rúgnak ki.”[1]-értékelte önmaga ellenzéki tevékenységének határait az ellenzék egyik fő teoretikusa, Szabó Miklós.[2]
Az állásvesztés a kommunizmusban bevett, fegyelmező, nevelő eszköz volt. A szovjet modellt átvevő rendszerekben is az osztályidegenekkel, börtönből szabadultakkal szemben alkalmazták a képzettségnek megfelelő munkától való eltiltást. Az elitcserét végrehajtó Rákosi-korszak után kevesen voltak azok, akik végérvényesen foglalkozási tilalom alá estek, mivel szakértelmük pótolhatatlan volt. Idővel felküzdhették magukat segédmunkásból,

raktárosból hivatalnokká, vagy félreeső kutatói állásba, könyvtárba. „A kommunista rendszerben mindenütt voltak ilyen bedugott palik, akikről mindenki tudta, hogy van valami velük, és akik el voltak dugva mindenféle állásokba.”[3] Az értelmiségiek nyelvismerete olyan tudás volt, megélhetésre fordítható érték, amit gyorstalpaló tanfolyamokon nem lehetett megszerezni, vagy szimulálni. S a nemzetközi viszonyok enyhülésével a Kádár-korszakban egyre fokozottabb igény jelentkezett rá. Az Országos Fordító Iroda vagy az Országos Műszaki Könyvtár számos ötvenhatost foglalkoztatott. A korlátozott visszailleszkedésért is meg kellett azonban dolgozni. A kiszabadulás után rögtön el nem helyezkedhettek, mások nevén dolgoztak. A munkaadó személyes kurázsijától, helyzetértékelésétől függött, hogy mikor - hány év munka, mennyi rabszolgamunka után - mert saját nevén is munkát adni tesztelve ezzel a párt és államvédelem érzékenységét.[4] A meg nem tört, elveik mellett provokatívan kiállók számára ez a megélhetési forma volt a maximum.

A konszolidált Kádár-korszakban a foglalkoztatási tilalom volt a hatalom kezében az az eszköz, amellyel az értelmiséget kordában próbálta tartani. Viszonylag korlátozott mértékben, példastatuálásként folyamodtak hozzá. A nemzetközi közvéleményre való tekintettel amikor a hatalmon levők büntetni is akartak, nem folyamodhattak az erőszakhoz és nem a teljes ellehetetlenítést választották. Totalitárius rendszerként, melyben a gazdaság és a kultúra szférája is egyaránt a pártállami ellenőrzés alatt állt, jóllehet ezt hatalmában állt volna megtenni. Üldözöttek helyett marginalizáltakat csinált belőlük Kizárta őket a tudományos élet szervezett kereteiből, de a megélhetésüket nem akadályozta. A „létező” szocializmusban, mely elviekben a munkásság társadalma volt, a munka kitüntetett szereppel bírt. Jog és kötelezettség volt egyaránt. A teljes foglalkoztatottság fenntartása még az 1968-as új gazdasági mechanizmusban is megmaradt, miközben a munkakerülést „közveszélyesként”, azaz társadalmilag károsként büntették és megbélyegezték. A strukturákból való kizárás és az alkalmi munkából való megélés stigmája a kirekesztés irányába hatott, miközben az egyéni boldogulás, gyarapodás elősegítése a depolitizálást, elfogadást erősítette.[5] A hetvenes évek jóléte elfogadható életkörülményeket teremtett a másként gondolkodó szerepbe lassan beleszocializálódó kör számára. A reformfolyamatok leállításának utórezgéseként elbocsátottak közül, főként a Szociológiai Intézet kutatói voltak, azok választották az emigrációt, akik a maguk közegénél többre, szakmai karrierre vágytak.[6] Az egyéni szándékaik, érdemeik alapján való boldogulást választották, a politikai kiszolgáltatottság, önkorlátozás és az azzal járó megalkuvás helyett, amelyet a parkolópályára állítás jelentett.[7]

A demokratikus ellenzék megszerveződése

A Kádár János nevével fémjelzett „lézető szocializmust” kiépítő politikai rendszer ellenzéke az 1956-os forradalom leverése és az azt követő megtorlások traumái után viszonylag későn kezdett formálódni. A hol lazább, hol szorosabb kapcsolatban álló csoportosulás tagjai egy új, a szocializmusban nevelkedett generáció köréből toborzódtak, s ezért a marxizmushoz való viszonyuk meg, majd újrafogalmazása alakította fiatalabb éveik világképét. A politikai rendszer megreformálhatóságának gondolata foglalkoztatta őket. Politikailag meghatározó élményük az 1968-as csehszlovákiai reformkísérlet és eltiprása volt. Ellenzéki szerepvállalásukhoz a mintát, a célokat és az eszközöket a csehszlovák és lengyel ellenzéktől tanulták. Az ottani események késztették őket politikai megnyilatkozásokra. Az 1968-as bevonulás ellen kevesek tiltakoztak, a szocializmus megreformálhatatlansága új irányok keresésére késztette a fiatal értelmiségiek csoportjait. Ezekből az önművelő, egymáshoz lazábban-szorosabban kapcsolódó csoportokból toborzódott a hetvenes évek végére

megszaporodó kezdeményezések (repülőegyetem, Marx a negyedik évtizedben kötet, Profil) résztvevőinek köre. Az ellenzék először a csehszlovák Charta mozgalom vezetőinek letartóztatása, majd elítélése kapcsán tett nyilatkozatokban lépett a nyilvánosság elé. Az első szolidaritási nyilatkozatot még egy szűk kör jegyezte, az 1979-ben Kádárhoz ill. az Elnöki Tanács elnökéhez címzett leveleket azonban már több, mint kétszázan írták alá. A magyar társadalom fellépésükről a Szabad Európa Rádió révén értesült. Az első aláírást még nem követték a hatalom részéről szigorú ellenintézkedések. A második, nagy nyilvánosságot kapott akció, melyben tulajdonképpen három, különböző helyzetértékelésből induló kezdeményezés fonódott egybe, viszont igen. Az aláírás, a hétfői szabadegyetem megindítása, a Bibó-emlékkönyv megszervezése az ellenzéki vélemények mozgalommá szerveződéseként értékelte a hatalom, az ellenzéki-ellenséges nézeteknek a magánszférából a közszférába való behatolásaként.

A hatalom reakciója: elbocsátások

A hetvenes évek folyamán az ellenzékiek felmérték lehetőségeik határát, kiismerték a hatalom reakcióit. Kialakultak, stabilizálódtak azok a kapcsolatok és formák, melyekben a pár tucatnyi alkalmi munkára kárhoztatott megélhetett és bizonyos korlátok között szabadon élhetett. (Nyugatra érvényes útlevelet például nem kaphattak, bár az évtized végére már ez a tilalom is oldódni látszott.) Hozzászoktak az állambiztonság folyamatos érdeklődéséhez, ugyanakkor tisztában voltak azzal, hogy komolyabb retorziók nem érhetik őket.[8] Kezdeményezésük nyilvánosságra hozatalával átlépték a korábbi határokat. Azok, akik számítottak rá, hogy a tiltakozások nyilvánosságra kerülnek, számoltak is azzal, hogy aláírásuk állásvesztést vonhat maga után - mintaként emlékezetükben élt a 68-as bevonulás utáni tiltakozók sorsa --, s az aláírást gyűjtők is figyeltek arra, hogy fontos munkakapcsolatokat ne kompromittáljanak.
Az ellenintézkedésről a párt legfelsőbb fóruma döntött. Az MSZMP politikai bizottsága az ellenzék aktivizálódására némiképp lassan reagálva határozatot fogadott el az ellenzékről, s megbízta a KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályát, hogy az ellenzékre vonatkozóan javaslatokat tegyen. Az ún. Knopp-jelentés négy kategóriába sorolta az ellenzékieket, melyek közül csak a negyedik kategória esetében ajánlott szankciókat, javasolva, hogy „ne dolgozhassanak olyan munkakörben, ahol nézeteik érvényesülhetnek, és politikailag károsan befolyásolhatják az ifjúságot, illetve az adott intézmény tevékenységét.” Azaz a Kulturális Osztály jelentése mérsékelten nem foglalkoztatási tilalmat inditványozott, hanem csak áthelyezéseket legalább is azokkal szemben, akiknek még volt állandó munkahelyük a „felbújtók” között.[9] A divide et impera elvét alkalmazva a másik három kategóriába soroltakkal szemben más fellépést javasoltak. Szemet hunytak megtévesztésük felett, avagy sokukat, vélhetőleg a munkahellyel való zsarolás révén is, leválaszthatónak tartottak.[10] A Kulturális Osztály helyettes vezetője, a javaslat jegyzője, aki az ellenzék sok tagjával egy tőről fakadt enyhébb intézkedéseket is elegendőnek tartott. A pártvezetés, s az utasításait a munkáltatók felé közvetítő állambiztonság keményebben lépett fel. Az aláírások, az emlékkönyv, s az ellenzék tevékenységéhez köthető egyéb események miatt, például lengyelországi út során az ottani ellenzékiekkel való kapcsolatfelvétel okán, sokakat elbocsátottak állásukból.

Az állásvesztés fogadása az ellenzékiek részéről

A kirúgás nem jelentette a teljes létbizonytalanságba kerülést. A paternalista párt a teljes foglalkoztatás elvének jegyében látszólag biztosította a megélhetés lehetőség, felajánlva

más, képzettségüknek és ambícióiknak nem megfelelő, kevésbé kiemelt értelmiségi pozíciókat, hivatalnoki munkákat. Megalázásuk, fokozatos marginalizálásuk volt a büntetés lényege, a példa statuálás kívűl, melyhez ilyen széles körű fellépés nem szükségeltetett. A szakmai kilátástalanság elől menekülve többen ismét az emigrációt választották. Ám még ehhez is, akár csak az alkalmi munkák szerzéséhez, szükség volt olyan kapcsolatra, aki felvállalta a párttal/állambiztonsággal szemben a látszólagos foglalkoztatást, útlevelet ugyanis csak a munkahely jóváhagyásával adtak ki.[11]

A felajánlott elhelyezkedési lehetőségeket általában nem éltek. A rendszer megszorítási logikájához alkalmazkodva többen saját kapcsolataik révén kerestek olyan munkahelyet, amely háttérbe húzódást, de még a szakma területén való további mozgásukat megengedte. Természetesen ez is csak a hatalom jóváhagyásával, s olyan pozíciókban levők támogatásával volt kivitelezhető, akik merték vállalni a kockázatot, hogy tesztelik a határokat.[12]

Az állásukból eltávolítottak egy jelentős köre nem keresett újabb munkahelyet magának. S az alkalmi munkából való megélhetést választották azok is, akik tudatosan felmérték, hogy az ellenzéki lét vállalásával az elhelyezkedés összeférhetetlen, lehetetlen, s kiszolgáltatottságot eredményez.
A hetvenes évek folyamán kialakult az ellenzékiek körében, néhány prominens, állandóan foglalkoztatási, publikálási tilalom alá eső értelmiségi mintájára (Kis János, Kenedi János, Krokovay Zsolt stb.) a szabadfoglalkozásúként való megélés modellje. A munkaviszony létesítésének kötelezettsége alól úgy lehetett kibújni, ha szabadfoglalkozásúként sikerült a hatóságokkal elismertetni magukat. Ehhez igazolni kellett, hogy folyamatosan jutnak alkalmi munkához, s abból megteremtik a nyugdíjalapjukat.[13] A szabadúszó életformának a hetvenes években kialakultak a legfontosabb megélhetési formái. Ilyen volt a fordítás, könyvkiadók számára való szerkesztés, dokumentálás. Utóbbin az idegennyelvű, jobbára társadalomtudományi szakirodalomból készített magyar nyelvű, összefoglalók megírását értették. Ezek a munkák, ha nem is estek egybe legszűkebb érdeklődésükkel, mégis magas szinten tartották szakmai felkészültségüket és tágították horizontjukat. Többeket foglalkoztattak szociológiai kutatások terepmunkáiban, interjúzásban és kérdőívezésekben, majd utóbbiak kódolásában is. Talán ebben a tevékenységben lehetett a résztvevőket legkönnyebben elrejteni a hatalom szeme elől, s a munkaadók részéről a legkönnyebben felvállalni az ellenzékiekkel való kapcsolatot.[14] A megélhetés ilyetén módokon való megteremtése mellett az állástalanságot szabadságként is meg lehetett élni, ők értékelték a kötetlenséget.[15] Komorabban emlékeznek vissza az alkalmi munkából való megélhetésre azok, akik ekkor még nem kötődtek szorosan a társasághoz, s következésképpen folyamatos munkautánpótlás hiján bizonytalanságban tengődtek.[16] Mindenesetre az évtized végére a másképpgondolkodók baráti és ismeretségi körében kialakult ennek a szabadabb megélhetésnek a modellje, ami relativizálta az állásvesztés súlyosságát, s követendő életmódbeli példaként állt.[17]
Minden visszaemlékező egybehangzóan, hálával és megbecsüléssel emlékezik meg azokról, akik vezető státusban levő értelmiségiként, intézményvezetőként kereseti lehetőséghez juttatták őket. A politikai döntések végrehajtása, a vélt és valós elvárásoknak való megfelelés kényszere rajtuk múlott. Saját egyéni pozíciójuk biztonságán, ambícióikon múlhatott, hogy menyiben képviselik a hatalom akaratát, vagy mennek akár szembe vele.[18] A paletta széles volt. Volt olyan vezető, aki szemrebbenés nélkül, végrehajtotta az elbocsátásokat például az erősebben exponált Szociológiai Intézetben. Ellenpéldája a Szövetkezeti Kutatóintézet élén álló, stabil munkásmozgalmi múltú vezető, aki a szakmai eredményeket szemelőtt tartva elnézte, hogy intézetében ellenzéki gócot alakítsanak ki,

felkarolta az értékes fiatal kutatókat és kiállt mellettük. S a két véglet között számosan voltak akik ideig-óráig tartották a hátukat, vagy elnézték kutatóik aktivitását, ha az állambiztonság felé képviselhető magyarázatot kaptak rá.[19]

A hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján, a Charta-aláírások után a helyzet sok elemében megváltozott. Az ellenzék elleni retorziók egybeestek a tervutasításos gazdasági rendszer válságával, a bérek vásárlóértékének csökkenésével, de legsúlyosabban a lehetőségek beszűkülése hatott az állástalanságot vállalókra. Több okból is nehezebb körülmények közé kerültek azok, akiket ekkor távolítottak el állásukból. Egyfelől hirtelen sokan vesztették el megélhetési alapukat, másfelől a hatalom jobban odafigyelt arra, hogy szándékait végrehajtsák komolyabb pressziót alkalmazva az állástadó szimpatizánsokra.[20] Ekkor nem hagytak teret annak, hogy a vezetők mérlegeljék a kereteket, pártvonalon vagy az állambiztonság révén közvetlenül érzékeltették a felsőbb intenciókat. Végrehajtották az utasításokat azok, akiket múltjuk már elgyengített.[21] Saját pozícióik fenyegetettségét érezve olyanok is meginogtak, akik korábban felvállalták az ellenzékkel való kapcsolatot.[22] A karakánabbak taktikáztak, köztes megoldást keresve eleget is tettek a kívánalmaknak,[23] ugyanakkor megmentették azokat, akiknek munkáját értékelték. Kiállásukhoz, s az állandó megfigyelés, presszió elviseléséhez nagy elszántság kellett, ami még a legbiztosabb pozíciókban levőket is megviselte.[24]

Az egzisztenciális lehetőségek beszűkülése önszerveződésre késztette a közös fellépéseken amúgy is egyre jobban összezáró csoportot. Az ún. Kirúgottak Után Kutató Intézet összeírta az aláírókat sújtó retorziókat dokumentálásképpen. Kísérletek történtek arra, hogy a foglalkoztatási tilalom alá esetteket szervezetileg felkarolják. Ilyen volt a Csákó Mihály alapította Munka Után Kutató Intézet (később szabálysértési eljárással számolták fel) vagy Hamburger Mihály Állástalan Diplomások Segélyegylete. Ezek természetesen nem kutatói állásokat közvetítettek, csak fehér galléros kereseti lehetőségeket, pl. nyelveket tudó adminisztrátor. De az állás nélkül maradottak még ezek után sem kapkodtak, mert a szabadfoglalkozás értelmiségi önképüknek inkább megfelelt.
Ugyanakkor a gazdasági válság kivédésére hozott intézkedések a nyolcvanas évek elejétől szabad utat engedtek a magánvállalkozásoknak. Az ellenzéki csoportokhoz sok ruhakészítéssel foglalkozó vállalkozó kötődött lazább szálakon. Ők főként a ruhafestés révén extra keresetet nyújtottak a munkanélkülieknek.25 Mások, olyanok is akik korábban szerszámokat sem láttak, például Nagy Bálint építkezésein dolgozhattak. Az ilyen jellegű, fizikai munkák, még mindig nagyobb szellemi szabadságot engedélyeztek számukra, mint egy kötött, 8 órás íróasztal melletti munka.

Az érintettek

Azok akik elmentek, az emigrációt választották, a lehetőségek teljes bezáródására helyezik a hangsúlyt. Ezzel utólagosan magukat is igazolják. S a helyzetet az egyéni ambíciókhoz is lehetett mérni. A körülmények egyértelműen romlottak. Ugyanakkor nagyon nehéz helyzetben levőket is fenntartott a közösség. Akár „ösztöndíjat” összeadva számukra, vagy megtalálva a lehetőségeket alkalmazásukhoz. Az egyének megítélésén múlott, hogy mennyire karolták fel, avagy személyi konfliktusok után miként zárták ki magukat az önsegélyezésből és szolidaritásból.26
Az itthonmaradottak a nyolcvanas évek aktivizálódásában szerepet találtak maguknak az ellenzéki mozgalomban, anyagilag pedig a kapcsolati háló révén találtak maguknak annyi megélhetést, hogy elboldoguljanak valahogy az átmeneti időben. Az átmeneti időben, mert azt sejteni lehetett, még a nyolcvanas évek első felének rendőri atrocitásai ellenére is, a

hatalom korábbi dinamikájából, hogy idővel enyhülés várható, s a szimpatizánsok révén majd ismét szélesednek a lehetőségek, nő a játéktér. Az ellenzéki mozgalomban aktivan részt vett ellenzékiek legalább is nem úgy interpretálják állásvesztésüket, mint ha az megtörte volna a karrierjüket. Néhány év nehézség után a nyolcvanas évek második felére a politikai bomlás már nyilvánvalóvá vált. Egyesek visszatérhettek, ha nem is állásukba, de államilag finanszírozott kutatásaikhoz, esetleg ismét publikálni kezdhettek. Sokán Soros-ösztöndíj támogatásával az Egyesült Államokban képezhették magukat. Átmenetileg marginalizálódtak, de szabadságukat megőrizve, értelmiséginek maradtak. Főállásban csinálták az ellenzékiséget, amely intézményei révén egyre inkább professzionalizálódott, a rendszerváltás után pedig éppen a nehézségeikkel szemben előtérbe helyezett disszidens múltjuk segítségével kerülhettek vissza a szakmába.

Felhasznált irodalom

Csizmadia 1995. Csizmadia Ervin: A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Interjúk. Budapest, T-Twins Kiadó, 1995

1 Csizmadia 1995 80 p.

2 Szabó Miklós történész a Történettudományi Intézet kutatója volt. Az 1956-os forradalom után börtönbüntetéssel sújtották, kiszabadulása után könyvtárosként dolgozott. A hetvenes évek végén elindított hétfői szabadegyetem fő előadója volt, ottani fő szerepvállalásáról azonban lemondott, amikor az állása került veszélybe. A későbbiekben is tartott azonban szűkebb körben lakásszemináriumokat. A rendszerváltó SZDSZ alapító tagja volt.

3 Krokovay Zsolt. OHA 863.

4 „Kollegáim a saját nevükre vettek ki fordításokat, átadták nekem. Ezt úgy hívták, hogy „négerkedés". Így folyt ez tán két-három évig, amíg a végén az Országos Műszaki Könyvtárban a lektor először merészelt a nevemre, saját nevemre fordítást adni... Mindig szerettem volna elhelyezkedni, de külső, megbízásos alapon voltam, ami nem számított munkaviszonynak meg ilyesminek. És hát szerettem volna elhelyezkedni, több alkalommal." Pákh Tibor. OHA 690.

5 „Maradt a munka. 1971-től sorra kaptam a forditási megbizásokat oroszból és németből. Rettenetes mennyiségú szöveget ültettem át. Nincs kizárva, hogy ebben benne volt Aczél György jótékony keze... Persze azt is hozzáteszem, hogy hadtudományi, közgadasági, történelmi, filozófiai, sőt alkalmilag szexológiai szövegeket forditottam, zömüket úgy, hogy közben szörnyű belső ellenállást kellett leküzdenem. A hetvenes évek közepére anyagi helyzetem valamelyest rendbe jött, feleségem is kapott munkát. Megvalósult régi álmom, vagyis lakásunkba sikerült fürdőszobát épittetni (az NKD-beli Világtörténelmi Kisenciklopédia forditói tiszteletdijából), majd gázfütést beszerelni Tuhacsevszkij marsall hadtudományi munkáit illeti a dicséret." Csizmadia 1995. 167. p.

6 „Úgy éreztük: disszidens létünknek nincs itthon különösebb jelentőseége... Másrészt ami engem illet, én meglehetősen szerettem a filozófiát, engem ez érdekel, ezt szeretem művelni. Az , hogy életem végéig minden évben aláírjak két tiltatkozó levelt, amit be fog olvasni a

Szabad Európa és ez legyen az életem fő tevékenysége, ez engem egyáltalán nem vonzott. Én filozófus akartam maradni, s úgy véltem: erre itthon nincs lehetőségem.” Csizmadia 1995. 24. p.

„Megpróbáltam fedőnév alatt kutatásokat folytani, de 1976-ban be kellett látnom, hogy már erre sincs módom. 1977 januárjában emigráltam, azzal a céllal, hogy legalább külföldön publikálhassam azt, amit a magyar valóságról tudok és gondolok.” Csizmadia 1995. 27. p.

7 „1972 végén végleg elvesztettem az állásomat a Szociológiai Intézetben. Ekkor még lehtőségem nyílt arra, hogy Lackó Miklós jóvoltából szerződést kössek a Történettudományi Intézettel egy munkásokkal foglalkozó kutatás vezetésére. Ennek a kutatásnak lett eredménye a Magyar munkások című könyvem, amely 1973-ban készült el. Ennek nyomán viszont a pártközpont utasitotta a Történettudományi Intézetet, hogy bontsa fel a szerződésemet. Ezzel egyidejűleg engem minden kutatás és publikálástól eltiltottak.” Csizmadia 1995. 27. p.
„A Szociológiai Intézetből kirúgták, mert ugye előbb tiltakoztak ott a cseh bevonulás ellen. Akkor utána a Telefongyárba került, ketten voltak üzemszociológusok, és próbálták azt elintézni, hogy ne tudjanak találkozni a melósokkal. Természetesen ezen valahogy átláttak és valahogy mégiscsak kapcsolatba kerültek a melósokkal. S amikor ezt meg is írták és a helyi újságban, a Telefongyári Hírmondóban, akkor persze ki is rúgták onnan is. Akkor utána nem tudom hogy került az Országos Vezetőképző Központba. Nyilván ez is egy olyan kísérlet lehetett, ez tulajdonképpen egy elit hely volt, és itt vezérigazgatókat képeztek. Tehát nyilván ez egy kísérlet volt arra, hogy őt integrálják és elvonják attól, hogy mondjuk a munkásokkal kerüljön szoros kapcsolatba.” Balajthy Anna. OHA 804.

8 „Az mindig egy ilyen érdekes politikai játék volt, hogy nem szabad őket nagyon sanyargatni, mert akkor a Szabad Európa Rádió, meg a külföldi sajtó azonnal mártírokat csinál belőlük. Tehát hogy ne haljanak éhen, de azért persze arra is vigyázni kell, hogy ne nagyon lubickoljanak, ficánkoljanak.” Krokovay Zsolt. OHA 863.

9 „Sokat röhögtünk a jelentésén, mert - a Knopp Andriska - természetesen kiszivárgott a legfelsőbb politikai szintekről is, hogy az aláírókat hogy rangsorolták. Ilyen népmesei hármasba raktak bele. ... Mi mint fő szervezők, mi természetesen a legrosszabbak voltunk. De rólam például, mivel én a Közgazdasági Egyetemen kaptam a diplomámat - igaz, hogy agrárszociológiából van - nekem nem szabad szociológiai munkahelyen ténykedni, hanem kaptam egy kijelölt munkahelyet, mégpedig a Sasad Tsz-nél, beosztott tsz-könyvelő mellett, valamilyen tsz-közgazda, számviteli osztályon, számviteli alkalmazottnak menjek el.” Balajthy Anna. OHA 804.

10 „Nem tudom, hogy kaptam-e figyelmeztetést, vagy szóbeli megrovást kaptam, de szóval nem volt ez olyan nagyon durva, de hát én általában szoktam ilyet kapni, úgyhogy ez nekem nem volt nagyon új. Meg nem fenyegettek meg, hogy kirúgnak. Na most egy cigánygondozót nyugodtan kirúghatnak, de akkor ki fogja csinálni a cigánygondozást?” Csongor Anna. OHA 814.

11 „Nyers nagyon rendes volt, egyébként most a temetésére is egy nagyon szép levelet írt nekem. Fogadta a Zolit és azt mondta, hogy azért persze véleményt kérek magáról az elvtársaktól, hogy kössünk-e szerződést. Értsd a Belügytől. S akkor legközelebb, mikor találkoztak, akkor Zoli megkérdezte, hogy na, milyen véleményt kapott rólam? Azt mondja, nagyon rosszat, de én ennek ellenére kötök magával szerződést. S akkor kötött vele

valamilyen szintén havi 1.100 Ft-ért, egy teljesen nevetséges dolgot, de ezáltal mégiscsak volt valami élő munkaügyi viszonya és Nyers aláírta az útlevélkérelmét. S ő szerintem ezért visszakapta ugyanazt az útlevelét, amit hét éve bevontak. Nekem meg nem tudom, nekem talán még a Gyenes aláírta előző évben." Balajthy Anna. OHA 804.

12 „Ki volt mondva, hogy hova nem szabad, és rólam is, és ő átverte a VIII. kerületi pártbizottságon, mert ott volt a Szaknővérképző Továbbképző Intézet, hogy én egészségügyi nővértovábbképzéssel foglalkozhatom és gyakorlatilag szociológiát tanítottam egészségügyi középkádereknek. De mondom ez mind annak ellenére volt, mint amit nekem szabad lett volna csinálni. Úgyhogy mindig is, biztos te is emlékszel a saját életedből, hogy mindig azon múlt, ha volt egy-két karakán ember, még akkor is, hogyha valamilyen párt főfütyi, aki valahogy nem volt hajlandó a leggusztustalanabb parancsokat is végrehajtani, akkor az adott egy kis luftot a környezetében lévőknek." Uo.

13 Pap Mária. OHA feldolgozás alatt.

14 „Vekerdy Tamás akkor a Pedagógiai Intézetben volt, nála kérdőíveztem, interjúztam, a szakmunkásképző intézetek igazgatóinak értékrendje kutatásban, az egész országban Zalaegerszegtől Békéscsabáig, mindenfelé. Azt hiszem, hogy az egy nagy kérdőív volt. Ferge Zsuzsának szintén dolgoztam egy felmérésben, ott is nagyon sokat kellett vidékre járni. S. Nagy Kati kutatásának, aki akkor még egy nagyon kezdő kutató volt a Vitányi-féle intézetben, az ipari tanulók vizuális képzetei, vagy nem tudom, micsoda volt a címe. A Lőrinci Fonóba mentem el, és fonólányokkal kellett kérdőívet kitölteni. Szóval rengeteg ilyen dolog volt. Aztán, ez már szerintem később lehetett, Magyar Bálintnak a Schifferrel együtt volt egy nagy dunapataji felmérése, ez megjelent könyvben." Krokovay Zsolt. OHA 863.

15 Pap Mária. OHA feldolgozás alatt.

16 Csizmadia 1995. 324. p.

17 „Tulajdonképpen azt mondhatom, hogy amiért '85 májusában kiléptem, az igazában lehet, hogy fönnállt volna '81-ben is. Tudniillik a barátaim mindenféle segítséget felajánlottak akkor is, meg hogy én nyugodtan maradjak szabadúszóként, és valami munka mindenképpen lesz." Csákó Mihály. OHA feldolgozás alatt.

18 „Ferge Zsuzsának nagyon komoly kellemetlensége volt abból, hogy engem alkalmazott, és nagyon szőrmentén csinálta a dolgot, mert már az OPI-nál szóltak neki, hogy ezeket az embereket nem szabad foglalkoztatni. És valószínűleg akkor dolgoztam én Vekerdynek, aki viszont egy nagyon kemény pali volt, akit nem lehetett megfélemlíteni, és hát egyébként is, ez a Pedagógiai Intézet olyan hely volt, hogy viszonylag sok mindent eltűrt." Krokovay Zsolt. OHA 863.

19 Csizmadia 1995. 80. p.

20 „Az biztos, hogy a Kulcsár elvtárs állította le. Ő volt a Szociológiai Intézet igazgatója. ... Ez mind az MTA Szociológiai Intézetében ment. Hogy aztán kapott-e erre utasítást vagy politikai határozatot, azt nem tudom, de egy ponton nagyon határozottan leállították ezeket a

kérdezőbiztosi megbízatásokat. Azt tudom, hogy a legeslegutolsó a Fergéé volt, ahol már zűrök voltak.” Krokovay Zsolt. OHA 863.

21 Gazsó teljesen összeroskadt, és maga alá esett, és azt mondta nekem, hogy hát ezt nem gondolta volna, és hogy én őt hátba szúrtam, és más ilyenek, és szóval nagyon rossz néven vette. És aztán amikor pedig később engem kirúgtak végképp, akkor utána engem a Gazsó látványosan került ... őbelé már egyszer belerúgtak, tehát '56 után - ezt tudni lehetett róla -, tehát nem akart még egyszer kapni. Csákó Mihály. OHA feldolgozás alatt.

22 „Vagy egyáltalán, tehát hogy nem mondták meg, hogy mit nem szabad megjelentetni, és mit szabad. Mindenki a saját lelkét vizsgálta, minden szerkesztő, és nagyon ritka volt, hogy valaki elhibázta volna. Én azt gondolom, hogy a Vámos ebben a pillanatban úgy érezte, hogy ez most már az ő pozícióját fenyegeti.” Uo.

23 „Gyenes is egy rendes ember volt, akkor, amikor kirúgott, még behívott és azt mondta: "Anna, itt voltak az elvtársak a belügyminisztériumból, és azt mondták, hogy vagy én megyek nyugdíjba, vagy magát küldöm el." S erre én ugye nem kérdeztem meg, hogy drága Gyenes elvtárs, nem lehetne ezt az első variációt választani?” Balajthy Anna. OHA 804.

24 „Amikor már kissé okosabb vagyok, mint korábban, és nem vagyok úgy elfoglalva, mint amikor igazgató voltam, és nem irritálnak a főnökeim annyira, bár irritál a hétfői bejárás, mert azt a cirkuszt ott végig csinálni ..., és főleg néha le kell sütnöm a szemem, mert felnézek valakire, és rámosolygok, nem állom meg mosoly nélkül, és ott vannak kémek, és jelentik, hogy Gyenes mosolygott.” Gyenes Antal. OHA 23.

25 Pap Mária. OHA feldolgozás alatt.

26 Csizmadia 1995. 297-300. p.

Országos Széchényi Könyvtár 1956-Os Intézet és Oral History Archívum
http://www.rev.hu/ords/f?p=600:2:::::P2_PAGE_URI:tanulmanyok/somlai_allandojatek